

А.Киридон * (м. Київ)

РЕЛІГІЙНА СИТУАЦІЯ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ 20-х років ХХ ст.: РЕТРОСПЕКЦІЯ ЧИ ДИСКУРС СЬОГОДЕННЯ?

Порушена проблема при своєрідній парадокальності звучання все ж має певний сенс. Передусім йдеться не про ототожнення процесів у сфері відносин між Церквою і державою двох історично віддалених періодів, а про вивчення особливостей суголосних процесів, аналіз причин конфліктних ситуацій чи непорозумінь між Церквами у 1920-ті роки і окреслення характеру конфліктогенності у церковному середовищі на сучасному етапі. Реалії сьогоденного суспільного поступу України вимагають максимально можливого використання конструктивного потенціалу впливу релігії на соціальні процеси, звідси – необхідність осмислення усього спектру процесів безпосередньо церковного та міжцерковного середовища з екстраполяцією на державу та суспільство.

У даному повідомленні зосереджена увага на кількох подібних для обох періодів вузлових проблемах релігійно-церковного життя та державно-конфесійних відносин. Структуруємо задекларовану проблему здебільшого лише шляхом маркування, тобто лише визначення чи окреслення проблеми (при цьому деякі позиції називатимуться без потрактування). Перший маркер – чисельна різнобарвна поліконфесійна палітра обох часових вимірів (1920-х років і сьогодення) та необхідність розвитку власної релігійно-інституційної інфраструктур. Ще в ході революційних подій 1917-1921рр. у Православній церкві в Україні виникли такі течії, як автономізм, автокефалізм, оновленство. Особливістю релігійного середовища 1920-х років України стала багатоконфесійність – більш як 30 різних релігійних культур та угруповань [Сленський В. Є. Здійснення в УСРР Декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» в перші роки соціалістичного будвництва // Укр. іст. журн.- 1988.- №3.- С.124; Киридон А. М. Час випробувань: держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917-1930-х років.-Тернопіль, 2005.- С.125-127; Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі: ЦДАГО).- Ф.1.- Оп.20.- Спр. 2006.- Арк. 83-83 зв]. При цьому варто враховувати недбалість ведення документації, некомпетентність переважної більшості працівників

* Киридон А.М. – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Київського міжнародного університету.

відповідних владних установ на місцях, нездатність розібратися в ситуації, а доволі часто навіть розрізнити релігійні течії та напрямки. У силу вищезазначеного віруючих, як правило, загалом ідентифікували з Православною церквою, не виокремлюючи відтінків, напрямків чи конфесійної належності. Як наслідок, хоча перші спроби обліку здійснено 1921 року, але тільки в 1923 році стало реальністю налагодження певної системності в звітах про релігійні об'єднання.

За даними агітпропу ЦК КП(б)У, станом на 1925 рік у церковному середовищі республіки виокремилися дві категорії «релігійного фронту» (термінологія тодішніх партійців): «а) рух, до якого входили всі релігійні общини, що використовували для молитовних потреб винятково призначені для цього будівлі (церкви, костели, кирхи, синагоги, мечеті тощо)» – сюди зараховувалися обновленці, старослов'яни, автокефалісти (липківці), автокефалісти (БОПУПАЦ), старообрядці, попівці, безпековці, римо-католики, лютерани, іудеї, вірмено-григоріани, караїми, магометани; «б) сектантський рух, представлений релігійними общинами, культові потреби яких не потребують наявності спеціально призначених для молитовних цілей будівель, оскільки богослужбові зібрання зазвичай здійснюються ними в звичайних приміщеннях» – до цієї категорії віднесено євангельських християн, баптистів, адвентистів, менонітів, молокан, духоборів, пригунів, толстовців, гуситів, «Чисту ідею», хлистів, скопців та ін. [ЩДАГО України.- Ф. 1.- Оп. 20.- Спр. 2006.- Арк. 83 зв.]. Загальна кількість членів всіх конфесій становила 7 063 573 особи, що в загальній кількості дорослого (старше 18 років) населення становило 40,4%. Решта (59,6%) не були членами общин, хоча частина населення не поривала остаточно зв'язку з Церквою.

За даними Державного комітету України у справах національностей та релігій релігійна мережа станом на 1 січня 2008 року представлена десь 60 віросповідними напрямками, в межах яких діють 33 841 релігійна організація, в тому числі 32 493 релігійні громади, 82 центри та 246 управлінь, 421 монастирі, 323 місії, 74 братства, 192 духовні навчальні заклади, 12 689 недільні школи. Справами церкви опікується 29 441 священнослужителів. Зростає видання церковних друкованих засобів масової інформації (383 одиниці). Для богослужінь релігійні організації використовують 21 993 культові та пристосовані під молитовні потреби споруди [Любчик В. Церква і суспільство в Україні: проблеми взаємовідносин // Релігія і церква в сучасних українських реаліях.- К., 2007.- С. 24].

Однак, якщо в умовах становлення тоталітарної системи з моноідеологічним спрямуванням закономірним було скорочення чисельності віруючих і релігійних громад (як і кількості конфесій на кінець 1920-х років), то загальною тенденцією релігійної ситуації в умовах розбудови незалежної Української держави було нарощування показників (особливо характерне для першої половини 1990-х років). Втім, як зазначив начальник відділу науково-експертної роботи департаменту у справах релігій та забезпечення свободи совісті Держкомрелігій В.П. Любчик, дослідження темпів зростання кількості

церковно-релігійних інституцій свідчить про те, що, починаючи з 2000 року, розширення релігійної мережі набуло усталеного характеру і становить 4,1-4,7% на рік. За підсумками 2007 року кількість релігійних організацій порівняно з попереднім роком зросла лише на 2,3%.

Маркер другий – роз'єднаність православ'я (наявність кількох православних об'єднань). У 1920-1930-х роках в Україні діяли: Український екзархат Російської православної церкви (РПЦ) (інші назви: «староцерковники», «старослов'яни», «тихонівці», «екзархісти»); Українська Синодальна або Обновленсько-синодальна церква, яка в 1925 році прийняла офіційну назву «Всеукраїнська православна автокефальна синодальна церква» (за статутом «Всеукраїнська Спілка Релігійних Громад Православної автокефальної синодальної Церкви») (інші назви: «Жива церква», «обновленці») – діяла в 1922-1937рр.; Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ) (інші назви «автокефалісти», «липківці», «самосвяти») – діяла в 1921-1930рр.; Соборно-єпископська церква (за статутом мала назву «Українська Православна Автокефальна Церква з канонічно наступною ієрархією») (інші назви: «Будовщина», «УПАЦ», «УПЦ. Собор православних єпископів України») – діяла в 1925-1937рр.; Діяльно-Христова Церква (ДХЦ) – діяло в 1922-1927рр.; Братське об'єднання парафій Української православної автокефальної церкви (БОПУПАЦ) (1922-1925рр.); Українська православна церква (УПЦ) на чолі з митрополитом Іваном Павловським – діяла в 1930-1936рр.

Крім названих, у різних джерелах згадується ще ряд церковних організацій православної орієнтації, що діяли в Україні протягом 1920-х років, серед яких «Свободнопрогресивна автокефальна українська церква» (діяла на Чернігівщині), «Братство відродження» (діяло в Одесі та Миколаєві), «Собор єпископів автономної Української Церкви» на чолі з архієпископом полтавським Григорієм (Лісовським) та інші.

Така строкатість православної палітри призводила до розгубленості і невизначеності серед мирян та слугувала конфліктогенним чинником в самому церковному середовищі.

Сьогодні найчисельнішою (11 085 парафій) в Україні є Українська Православна Церква Московського Патріархату. Друге місце за кількістю релігійних громад (3882 громади) посідає Українська Православна Церква Київського Патріархату. Українська Автокефальна Православна Церква має патріархію лише 1179 громад. Інституційна мережа Української Греко-Католицької Церкви включає 1 митрополію, 3 екзархати, 18 єпархіальних та чернечих управлінь, 34532 громади. А у складі Римсько-Католицької Церкви в Україні діє їх 901 [Там само.- С. 25-26].

При різному характері функціонування і діяльності та в умовах різних політичних режимів поліконфесійність слугувала чинником конфліктогенності і замість консолідації призводила до помітної поляризації суспільства.

Маркер третій (який є логічним продовженням і обумовлений вищевикладеним другим) – внутрітрішньоконфесійні суперечки, наслідком яких став розкол єдиного православного організму.

Маркер четвертий (пов'язаний з двома попередніми) – міжконфесійні суперечки та протистояння. Одна з причин даного явища потребує розгляду у площині релігійної ідентичності. Як наголошує Н.І.Льницька, основою релігійної ідентичності є єдність самосвідомості і поведінки індивіда, що відносить себе до певної релігійної конфесії. Ідентифікуючи себе з певною релігійною громадою, індивід приймає догмати і морально-етичні правила і норми, які притаманні саме цій групі. Релігійна ідентичність – це усвідомлення індивідом своєї релігійної приналежності, переживання ним своєї релігійності, готовність відігравати певну релігійну роль [Льницька Н.І. Соціальна ідентичність особистості та її роль у виникненні релігійних конфліктів // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності. Альманах: Зб. наук. праць.- Вип.19.- К., 2007.- С.146]. Ідентифікація особистості відіграє чи не одну з головних функцій у виникненні, розгортанні та протіканні конфліктів, оскільки відбувається позиціонування за схемою жорсткого протистояння «ми-вони». Конфлікти, породжені ідентифікаційним чинником, є найгострішими та нівелюють більшість шляхів їх розв'язання.

У 1920-х роках міжцерковне протистояння до всього ще й захочувалося органами радянської влади (наприклад, наданням приміщень для відправи богослужінь у почергове користування). Так, в одному з повідомлень Київського губадмінвідділу зазначалося: «Автокефалісти, маючи намір зірвати богослужіння екзархів, напустили в церкву собак і стали кричати, що Бога нема і таке інше...» [Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі: ЦДАВО України).- Ф.Р. 5.- Оп. 2.- Спр. 195.- Арк. 52 зв.]. Зіткнення між представниками різних течій часто супроводжувалися лайкою і брутальністю, які навіть у стінах церкви стали буденним явищем [ЦДАВО України.- Ф.1.- Оп. 20.- Спр. 2112.- Арк. 93]. Під час служби священника УАПЦ до церкви «ввалився натовп слов'янського гуртка і безапеляційно перервавши відправу», почав виганяти з церкви автокефалістів, били «куди попало, кого попало, декого кинули на землю [і] топтали ногами, виривали цілими шматками волосся з голів, били по головах, били й по обличчях, кидали каміння..., кинувши на землю за волосся тягли, вживали матірні вирази, називали іншими образливими словами й взагалі було вжито все те, що тільки може зневажити і образити людину...» [ЦДАВО України.- Ф.Р. 5.- Оп. 2.- Спр. 195.- Арк. 9]. Були випадки, коли селянство втягували у «церковний водоворот» представники тих чи інших течій, і, ворогуючи між собою, селяни не могли пояснити, «чому і за що вони ненавидять одне одного, із-за яких причин вони ведуть боротьбу між собою» [Там само.- Спр. 197.- Арк. 398-399 зв.]. Таких прикладів було надто багато [ДАПО.- Ф.П. 9032.- Оп.1.- Спр.81.- Арк. 87-87 зв.; ЦДАВО України.- Ф.Р. 5.- Оп. 1.- Спр.2186.- Арк. 10 зв.,148-149; Оп. 2.- Спр. 233.- Арк. 169-169зв. та ін.].

Сьогодні духовний клімат України значною мірою також залежить від поведінкової стратегії представників кожного з конфесійних напрямків.

Наявність чотирьох великих християнських Церков, кожна з яких вважає себе єдиною традиційною для України, призводить до міжцерковного протистояння, яке відіграє дестабілізуючу роль у суспільстві. Так, Українська Православна Церква МП основні зусилля скеровує на утвердження свого статусу як єдиної канонічної православної церкви в державі, що слугує одним із основних конфліктогенних чинників.

Маркер п'ятий – проблеми інституційного становлення Церков і взаємодія з владними державними органами. При цьому на сучасному етапі відбувається зміна параметрів світсько-релігійної взаємодії.

Маркер шостий – поширення «модерністських поглядів» у релігійному середовищі.

Маркер сьомий – проблеми матеріального, фінансового і кадрового забезпечення Церков. На даний час існує понад 300 колишніх культових споруд та предметів церковного вжитку, що використовуються не за призначенням і не повертаються релігійним організаціям [Климов В. Церква і політика в Україні: проблеми взаємозв'язку й загроза політизації // Релігійна свобода. Науковий щорічник.- К., 2006.- № 10.- С.70].

Маркер восьмий – бачення ролі релігії і призначення Церкви у контексті політичних трансформацій. Об'єктивною реальністю сьогодення є політизація релігійних інституцій і набуття релігійними організаціями помітної політичної спрямованості – з одного боку. Як наслідок, релігійні інституції починають включатися рядом політичних сил і технологів у дискусійний ряд за підставою здатності виступати засобом «консолідації нації», ставлення до «національної ідеї» або ж реалізації можливих «федералістських» та «сепаратистських» настроїв тощо [Попов Г. Особливості розвитку державно-церковних відносин та релігійно-церковного комплексу в сучасній Україні// // Релігія і церква в сучасних українських реаліях.- К., 2007.- С. 9]. З іншого – спостерігається привнесення релігійного фактору в політику (на відміну від періоду 1920-х років).

Маркер дев'ятий – у 1920-х роках зберігалася (видимо чи латентно) доволі висока релігійність населення. В умовах сьогодення спостерігається зростання чисельності цього показника. При цьому релігійні організації для більшості громадян 1920-х залишалися носіями традиційної духовної культури, норм і правил поведінки, а священнослужителі – носіями і ретрансляторами ідей суспільно-політичного життя. Важливо враховувати факт консервативності релігійної спільноти, де віруючі і священнослужителі виступають носіями пенних норм та правил поведінки та взаємодії з владними структурами. В умовах нових історичних реалій (рейтинг довіри до релігійних організацій та священнослужителів залишається доволі високим) це можна стверджувати щодо значної частини віруючих громадян конкретних віровчень. У сучасному українському соціумі спостерігається повернення релігійного у канву соціального життя, але значною мірою в оновлених формах.

Наступна проблема (маркер десятиї) – визначення пріоритетів держави в галузі релігійно-церковного життя та законодавче врегулювання відносин Церкви і держави. Проте на кожному з історичних проміжків мета і завдання цього процесу з боку органів державної влади були різними: якщо в 1920-х роках зміни в законодавстві були спричинені потребою державного регулювання в бік обмеження прав і повноважень релігійних організацій, які діяли в правовому полі держави, та обмеження їх впливу, то ініціювання змін у чинному законодавстві зумовлене необхідністю законодавчого регулювання нової моделі відносин Церкви і держави, які виступають рівноправними суб'єктами цих відносин.

Таким чином, обидва суспільства – і періоду 1920-х, і періоду незалежної Української держави – пережили складний трансформаційний злам, що спричинило антропологічну кризу, суперечливі процеси в усіх сферах суспільного буття, радикалізацію релігійно-церковних настроїв (характерну для перехідних періодів суспільного розвитку) та відповідну появу нових релігійних радикально налаштованих структур. У такі своєрідні періоди розвитку порушується еволюційно-природний ритм конфесійного життя і загострюється конфліктогенність ситуації.

У 1920-х роках невизначеність становища, зміна морально-цінносних орієнтирів, зміна режиму і форми влади, як і статусу держави змушувала Церкву думати не лише про існування в нових умовах, а часто і про виживання, навіть ціною компромісу. Поява значної кількості релігійних об'єднань була зумовлена: а) спробою інституалізації в умовах радянської дійсності зі сподіванням на пристосування до нових умов або «вписування» чи «вживлення» в організм соціалістичної дійсності; б) закономірними процесами пошуку церковних форм оновлення; в) заграванням (а з іншого боку – розгубленістю чи некомпетентністю) радянської держави з релігійними організаціями на початку 1920-х років.

Релігійне відродження та церковний ренесанс в умовах незалежної Української держави призвів до зміни соціального статусу Церкви, яка стала важливим чинником суспільного розвитку і все активніше перетворюється на суб'єкт суспільно-політичного життя. Однак необхідною вимогою має бути відмежування релігійно-церковного життя від політизації. Нагальною є потреба в толеруванні й демократизації державно-церковних відносин, потреба в кліматі взаємної толерантності між різними конфесіями, необхідність запровадження правових механізмів реалізації права на свободу совісті та віросповідання, реформування українського законодавства у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій, чітке визначення рамок і форм існування двох інституцій – держави і Церкви в умовах демократизації відносин, вдосконалення політико-правового механізму регулювання суспільно-релігійних і державно-церковних відносин.